

Лілія Трофимович

УКРАЇНЬСКА ПРОБЛЕМА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ВОСЕНИ 1939 РОКУ

У статті розглянуте українське питання в зовнішній політиці СРСР восени 1939 р. Висвітлені методи приєднання західно-українських земель до УРСР. Дана оцінка політичним процесам на західних землях України.

Ключові слова: «визвольний похід», українське і польське питання, демаркація кордону, евакуація населення, лінія Керзона.

В статтє проанализировано украинский вопрос во внешней политике СССР осенью 1939 г. Освещены методы присоединения западноукраинских земель к УССР. Дана оценка политическим процессам на западных землях Украины.

Ключевые слова: «освободительный поход», украинский и польский вопросы, демаркация границы, эвакуация населения, линия Керзона.

The article analyses the Ukrainian problem in USSR foreign policy in autumn 1939. The methods of annexation of West Ukrainian lands to Ukrainian SSR have been elucidated. The political processes on the territory of West Ukrainian lands have been appraised.

Key words: liberation campaign, Ukrainian and Polish problem, demarcation of the border, evacuation of inhabitants, Curzon Line.

«Визвольний похід» Червоної армії на західні землі України, методи їх приєднання до УРСР належать до найбільш суперечливих і драматичних сторінок історії України початкового періоду Другої світової війни. Вони залишаються сумішшю об'єктивних знань та історичних міфів, породжують пристрасні дискусії і суперечки, викликають зростаючий інтерес науковців.

В останні десятиріччя з'явилась низка цікавих праць, що вирізняються новими методологічними підходами до окремих аспектів розглядуваної проблеми. Серед них слід назвати роботи В. Барана, М. Боровика, Я.Войтов'яка, Ч. Гжеляка, В. Гриневича, С. Дембського, М. Корната, С.Кульчицького, Н.Лебедевої, О. Лисенка, М. Литвина, В. Макарчука, М.Мельтюхова, К.Науменка, І. Патриляка, А. Руккаса, А. Тараса, В. Токарського, О. Чубар'яна та інших вітчизняних і зару-

біжних дослідників. Водночас зовнішній аспект української політики Москви потребує подальшого, комплексного вивчення.

Мета статті – висвітлення українського питання в зовнішній політиці СРСР восени 1939 р.

17 вересня о п'ятій годині ранку два великих угруповання радянських військ без оголошення війни перетнули польський кордон, одержавши завдання «блискавичним ударом розгромити...війська противника» [8, с. 61] і вийти на узгоджену 23 серпня лінію розмежування з гітлерівськими військами – лінію річок Піси – Нарви – Вісли – Сяну. Причому Й. Сталін не повністю скористався існуючою, згідно таємного протоколу від 23 серпня, можливістю просування до р. Вісли, що було вже неможливо з огляду на швидкість руху німецької армії.

Радянська агресія проти суверенної держави стала прямим наслідком домовленостей між Москвою і Берліном про «розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі» [Детальніше про це див.: 42]. «Якби ми не вийшли назустріч німцям у 1939 році, вони зайняли б усю Польщу до кордонів, – виправдовував позицію Кремля тодішній голова уряду і нарком закордонних справ СРСР В. Молотов у розмові з письменником Ф. Чуєвим у 1973 р. – Тому ми з ними домовилися. Вони повинні були погодитись. Це їхня ініціатива – пакт про ненапад. Ми не могли захищати Польщу, оскільки вона не хотіла з нами мати справи. Ну і оскільки Польща не хоче, а війна на носі, давайте нам хоч би ту частину Польщі, яка, ми вважаємо, безперечно належить Радянському Союзу» [34, с.20].

Неочікуваний для польської сторони напад, потужні військові сили, які налічували 466,5 тис. осіб, величезна кількість техніки, обсяги військової мобілізації, значна площа театру воєнних дій (майже 200 тис. кв. км.), тісна взаємодія з'єднань Червоної армії з вермахтом відіграли ключову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні їхньої держави [6, с. 86; 32, с. 670]. Німецько-польська і радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого поділу Польщі» та початку Другої світової війни [Детальніше про це див.: 39; 40; 43; 45].

Зазначимо, що напередодні переходу кордону командував новоствореного Українського фронту С. Тимошенко одержав пам'ятку, в якій викладалася послідовність основних завдань військової адміністрації в ході та під час захоплення окреслених для СРСР територій Другої Речіпосполитої. Так, її 10-й пункт передбачав: «Для розв'язання питання про характер нової влади мають бути скликані

після ретельної підготовки трое Народних Зборів на основі загальних виборів: Українські Народні Збори з виборних по областях Західної України, Білоруські Народні Збори з виборних на областях Західної Білорусії і Польські Народні Збори – по областях із переважаючою більшістю польського населення. Ці збори повинні: 1) затвердити захоплення поміщицьких земель селянськими комітетами; 2) розв'язати питання про характер створюваної влади, тобто визначити, якою повинна бути ця влада: чи радянською, чи буржуазною; 3) розв'язання питання про входження до складу СРСР, тобто про входження українських областей до складу УРСР, про входження білоруських областей до складу БРСР та про входження польських областей до СРСР у вигляді Польської Союзної Радянської Республіки» [9, с. 88; 30, с. 6].

18 вересня було підписане, а наступного дня надруковане в «Правді» радянсько-німецьке комюніке. У ньому зазначалося: з метою уникнення необгрунтованих чуток стосовно завдань Червоної армії і вермахту у Польщі обидва уряди заявляють, що дії збройних сил не переслідують жодних цілей, які б йшли в розріз з інтересами їхніх країн і не суперечать духу і букві підписаного в серпні пакту про ненапад. Завдання військ, підкреслювалося тут, «навпаки, полягає в тому, аби відновити в Польщі порядок і спокій, порушені розпадом Польської держави, і допомогти населенню Польщі перелаштувати умови свого державного існування» [3, 449; 7, с. 98; 22].

Зміст комюніке не залишав сумніву, що кремлівська верхівка відкрито ототожнювала свою політику стосовно Польщі з політикою Третього рейху. Не дивно, що опублікований документ спонукав французьке посольство в Москві на офіційний запит: чи не означає він, що між СРСР і Німеччиною заключений військовий союз [7, с. 107].

Уже наступного дня В.Молотов натякнув німецькому послу Ф.Шуленбургу, що тепер для радянського уряду «визрів момент для остаточного визначення структури польських територій». Він дав зрозуміти, що першопочатковий намір Кремля – допустити існування залишкової Польщі – нині поступається наміру розділити останню по лінії Піса – Нарев – Вісла – Сян, а для цього, мовляв, бажано негайно розпочати переговори і провести їх у Москві [31, с. 104].

Увечері того ж дня нарком знову зустрівся з послом і заявив йому, що одержав повідомлення від виконувача обов'язків радянського військового аташе в Берліні. З нього випливало, нібито 18 вересня начальник оперативного відділу вермахта В. Варлімонт показав йому карту, на якій позначений майбутній кордон рейху. Він мав проходити уздовж Вісли, через Варшаву, але був нанесений так, що Львів

залишався на німецькому боці. На думку В. Молотова, це суперечило московським угодам і викликало протест радянського уряду. На це Ф. Шуленбург відповів, що трапилося непорозуміння, оскільки на карту, мабуть, нанесли тимчасову демаркаційну лінію, проте звернувся у своє МЗС за інструкціями [36, с. 81 – 82].

Трохи згодом голова радянського уряду заявив німецькому дипломату, що керівництво СРСР не може погодитися з демаркаційною лінією, що проходить по лінії Перемишль – Турка – Ізотк – Ужокський перевал, а наполягає на лінії по верхів'ям р. Сян, оскільки це – українська територія, але готове, мовляв, поступитися Сувалками і місцевістю залізниці, проте не Августовим. Берлін погодився з вимогами Москви [33, с. 58 – 59; 36, с. 88]. 20 вересня начальник генштабу сухопутних військ Німеччини генерал Ф.Гальдер записав у своєму щоденнику: «Для задоволення наполегливих вимог Ворошилова фюрер прийняв рішення про остаточну демаркаційну лінію, про що сьогодні буде оголошено офіційно. Вона проходить по р.Піса, р. Нарев, р. Вісла, залізниці вздовж Сяну, Перемишля (від Хирова до перевалу – не ясно). Фюрер хоче, щоб попереду цієї лінії не загинув жоден наш солдат» [5, с. 126].

20 – 22 вересня було узгоджене, а наступного дня опубліковане німецько-радянське комюніке, де повідомлялося про встановлення демаркаційної лінії між арміями цих країн, яка мала проходити по р. Піса до її впадіння в р. Нарев, далі – по р. Нарев до її впадіння в р. Буг, далі – по р.Буг до її впадіння у р. Вісла, далі – по р. Вісла до впадіння в неї р. Сян і далі – по р. Сян до її витоків [3, с. 449; 7, с. 121; 23].

Через кілька днів переговорний процес бере в свої руки генсек ЦК ВКП(б). Викликавши 25 вересня ввечері у Кремль Ф. Шуленбурга, він, як свідчить телеграма посла до Берліна, приголомшив його наступною заявою: «При остаточному врегулюванні польського питання потрібно уникнути тертя між Німеччиною і Радянським Союзом. З цієї точки зору він вважає неправильним зберігати незалежним залишок польської держави. Він пропонує наступне: з територій на схід від демаркаційної лінії усе Люблінське воєводство і ту частину Варшавського воєводства, що простягається до Буга, повинні бути додані до нашої порції. За це ми відмовляємося від претензій на Литву» [19, с. 115; 31, с. 105 – 106]. Далі радянський лідер додав: якщо німецька сторона згідна з його пропозицією, то «СРСР негайно візьметься за вирішення проблеми прибалтійських держав у відповідності з протоколом від 23 серпня і очікує в цій справі цілковиту підтримку з боку німецького уряду» [7, с. 104; 31, с. 106].

Як бачимо, версія визвольного походу пов'язувалася з відмовою від загарбання польських територій, хоча за це кремлівський диктатор витребував територіальну компенсацію у вигляді Литви. Виходячи до Балтики, згідно задумів Москви, Радянський Союз посилить свої позиції на континенті, а Третій рейх одержить Річпосполиту з її безсмертною традицією боротьби за національне відродження. З цього приводу наведемо міркування С. Кульчицького. На його думку, територіальна «рокіровка» свідчила, що у своїй «шаховій партії» з рейхсканцлером Німеччини господар Кремля вираховував події на кілька ходів наперед. Як би там не було, лідер нацистів у перспективі програв би війну з західними країнами. Й. Сталін був у цьому впевнений, оскільки у зручний для себе момент, тобто після взаємного виснаження сторін, він неминуче втрутився б у війну. А далі, після переговорів про повоєнний світовий порядок, Кремлю довелося б мати справу з країнами Заходу, які вступили у війну невідготовленими, аби захистити Польщу від німецької агресії, і майбутнє польського народу турбувало б їх незрівняно більше, ніж литовці [15, с. 126 – 127]. Звідси випливало також, що радянський керівник брав до уваги порівняно широке визнання лінії Керзона міжнародним світовим співтовариством як виправданого кордону між Польщею і Росією, а також прагнув приєднати до СРСР усі три країни Балтії.

Крім того, за словами В. Кожінова, генсек ЦК ВКП(б) добре пам'ятав про похід у Європу влітку 1920 р. – похід, в якому він брав безпосередню участь. Хоча справа почалася з агресії Другої Речіпосполитої, що прагнула тоді повернути собі усю Правобережну Україну і значну частину Білорусії, після поразки і відступу її військ виникла ідея захоплення польської столиці (де, як припускали в Москві, тут же розпочнеться соціалістична революція) і подальшого просування на Берлін та Захід у цілому. Тодішній командувач Західним фронтом М. Тухачевський відверто закликав у липні 1920 р. у своєму наказі про наступ: «Через труп білої Польщі пролягає шлях до світової пожежі. На штиках понесемо щастя і мир трудовому людству. На Захід!» [10, с. 73; 12, с. 286].

Однак, як відомо, липневий похід на Європу зазнав нищівної поразки уже наступного місяця. І пізніше, в березні 1921 р., більшовицький лідер В. Ленін відверто визнав його «помилкою», багатозначно додавши при цьому: «Я зараз не буду розбирати, чи це була помилка стратегічна, чи політична...це повинно складати справу майбутніх істориків» [10, с. 73; 16, с. 11].

27 вересня Варшава капітулювала. Того ж вечора міністр закордон-

них справ Німеччини знову прилетів у Москву, аби закріпити поділ Польщі в офіційних документах. Радянська сторона, як уже вказувалося, запропонувала переглянути «сфери своїх інтересів у Європі», підкорегувавши в дечому таємний додатковий протокол. «Напористість росіян у досягненні дипломатичних цілей знову дала себе знати, коли Сталін і Молотов, навіть ідучи на відмову від деяких областей (Люблін) на противагу заключеній у серпні угоді, стали зазіхати на включення в радянську сферу інтересів Литви, – згадував І. Ріббентроп. – Оскільки в цьому питанні росіяни були вельми наполегливі, я з Кремля по телефону поставив про те до відома фюрера. Через деякий час він сам подзвонив мені і заявив – явно не з легким серцем, що згідний включити Литву в сферу радянських інтересів. При цьому він додав: «Я хотів би встановити зовсім тісні стосунки». Коли я повідомив Сталіну цю репліку, той лаконічно промовив: «Гітлер свій гешефт розуміє» [29, с. 158].

У ході переговорів Й. Сталін пояснював гостю, що бачив у поділі Польщі по Віслі причину можливого «тертя між СРСР і Німеччиною», оскільки якщо б остання створила протекторат, а перший був би «змушений утворити автономну польську соціалістичну радянську республіку», то це, на його думку, могло би дати полякам привід для постановки питання про «возз'єднання». В результаті була прийнята домовленість про розмежування сфер впливу не по Віслі, а по Бугу. Першопочатковий намір, зазначав радянський керівник, полягав у тому, щоб залишити самостійну, але урізану Польщу. Тепер обидва уряди відмовилися від цієї ідеї, розуміючи, що «самостійна урізана Польща завжди буде представляти постійне вогнище неспокою у Європі», оскільки, мовляв, поляки зроблять усе, аби стравити Німеччину і Радянський Союз між собою [7, с. 605]. З цих міркувань генсек ЦК ВКП(б) прийшов до наступного переконання: було б краще залишити в одних, а саме німецьких, руках території, що етнографічно належали Польщі, на яких би Третій рейх міг би «діяти за власним бажанням» [7, с. 610]. Як бачимо, радянський диктатор погоджувався на нацистську політику екстермінації польського народу і виключав будь-який варіант відновлення польської державності.

У ході дводенних переговорів німецький міністр закордонних справ, посилаючись на те, що оскільки Польща була розгромлена збройними силами його країни, а в останньої не вистачало насамперед лісу і нафти, висловив сподівання, що радянське керівництво зробить поступки в районі нафтородовищ на півдні у верхній течії ріки Сян, а також поблизу Августова і Білостока, бо там знаходяться великі ліси, важливі для господарства Третього рейху.

У відповідь Й. Сталін заявив: стосовно німецьких побажань щодо території по верхній течії Сяна, то в цьому відношенні жодні зустрічні кроки з боку радянського уряду виключені, оскільки, мовляв, ця територія вже обіцяна українцям. «Українці – бісівські націоналісти і вони ніколи не відмовляться від цієї території... Моя рука ніколи не поворухнеться потребувати від українців такої жертви», – додав він [7, с. 610]. Натомість господар Кремля зробив наступну пропозицію: оскільки видобуток нафти в районі Дрогобича і Борислава може бути доведений до 500 тис. т. в рік, то СРСР готовий половину цього видобутку продавати Німеччині, а замість другої половини постачати сиру нафту з інших його родовищ. «Усе це в межах можливого, але територіальні поступки виключаються» [7, с. 610].

28 вересня в Кремлі відбулася друга радянсько-німецька зустріч. Й. Сталін дав згоду на відповідне перенесення кордону на південь в Августівському лісі. Москва відмовилась від території у межах річки Нарева і Буга східніше лінії Остров – Остроленка, а Берлін трохи пересунув кордон на північ у районі Рава-Руської і Любачува. Тривала дискусія навколо Перемишля виявилась безрезультативною і місто залишилося розділеним на дві частини по р. Сян [7, с. 606 – 617; 18, с. 298].

Як впливало з розповіді В. Молотова, записаної Ф. Чуєвим у квітні 1974 і жовтні 1981 р.р., під час вересневого приїзду І. Ріббентропа до Москви між двома головами зовнішньополітичних відомств розглядалась ще одна українська територія. Нарком згадував: «Висуваю вимогу: кордон провести так, аби Чернівці до нас відійшли. Німці мені кажуть: «Так ніколи ж Чернівців у вас не було, вони завжди були в Австрії, як же ви можете вимагати?» – «Українці вимагають! Там українці живуть, вони нам дали вказівку!». – «Це ж ніколи не було в Росії, це завжди була частина Австрії, а потім Румунії!» – посол Шуленбург каже. «Так, але українців потрібно ж возз'єднувати!». – «Там українців-то... Взагалі не будемо вирішувати це питання!». – «Потрібно вирішувати. А українці тепер – і Закарпатська Україна, і на сході теж українська частина, що уся належить Україні, а тут що ж, залишається шматок? Так не можна. Як же так?» Як це називається... Буковина. Вертівся, вертівся, далі: «Я доповів уряду». Доповів і той (Гітлер) погодився» [34, с. 22].

Московські переговори завершилися підписанням 28 вересня договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною, який офіційна пропаганда назвала яскравим проявом «радянської політики миру і дружби народів» [24], а також заявами урядів обох країн і обміном

листами між В. Молотовим і І. Ріббентропом з економічних питань. Згідно першої статті договору, новий радянсько-німецький кордон проходив по лінії річки Нарев – річки Західний Буг – місто Ярослав – річка Сян. «Обидві сторони визнають встановлений у статті 1 кордон обопільних інтересів остаточним і усунуть будь-яке втручання третіх держав у це рішення» [7, с. 134]. Отже, Україна внаслідок цієї кремлівської корекції назавжди втратила Холмщину та Підляшшя. За Сяном мала залишитися відірвана від України прикарпатська Лемківщина.

Як впливало з договору, кордон між Радянським Союзом і Німеччиною мав пролягати по лінії Керзона. Будучи міжнародно визнаним, він був зручним для сталінського керівництва, оскільки політично обґрунтовував розподіл Другої Речіпосполитої і створював видимість справедливого характеру більшовицької окупації [14, с. 11].

Були також укладені три додаткові протоколи, що стосувалися певних аспектів двосторонніх відносин. Перший, названий конфіденційним, стосувався безперешкодного переселення громадян німецького, українського та білоруського походження, які проживали в радянській та німецькій «сферах впливу». Два інші протоколи були таємними: в другому окреслювалась вище зазначена скорегована лінія розмежування між Німеччиною і СРСР; в третьому останні зобов'язалися не допускати на своїх територіях жодної польської агітації, спрямованої проти них і придушувати усі джерела подібної інформації та ставити до відома один одного про здійснювані з цією метою заходи [4, с. 93 – 94; 7, с. 135 – 136].

Як бачимо, вересневий договір якби «узаконив» результат двох агресій проти Польщі – нацистської і більшовицької. У грудневій 1939 р. оцінці Й. Сталіна ці спільні дії обох держав прозвучали так: «Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною» [27]. Цікаво, що через 6 років, виступаючи при підписанні радянсько-польського договору про дружбу і співробітництво, генсек ЦК ВКП(б) заявив: «Старі правителі Польщі не хотіли мати союзних відносин з Радянським Союзом. Вони надавали перевагу політиці гри між Німеччиною і Радянським Союзом. І, звичайно, догралися... Польща була окупована і її незалежність – анульована» [2, с. 36].

4 жовтня В. Молотов і Ф. Шуленбург підписали додатковий протокол, що затверджував нові кордони між двома країнами, зміст якого був доведений до відома військ Українського і Білоруського фронтів. З наступного дня розпочалися виведення радянських військ, що перебували «на захід від встановленого і вказаного кордону» і передача

вермахту територій східної Польщі, де 12 жовтня було утворене Генеральне губернаторство на чолі з Г. Франком.

Як впливало зі звіту про політроботу серед населення Люблінського воєводства, коли його жителям було роз'яснено причини відходу радянських військ з раніше зайнятої території, від українців стали надходити «численні заяви з проханням про те, щоб Червона армія не відходила і щоб територія Люблінського воєводства була приєднана до Радянського Союзу...Актив м.Грубешова ухвалив рішення, в якому говориться, що вони жодної іншої, крім радянської, влади не хочуть і просять Червону армію залишитися. Селяни с.Замостя заявляли: «Якби тов. Сталін знав, як ми тут страждаємо, він би не віддавав німцям Люблінське воєводство?» [37, арк. 95 – 96].

Із спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ СРСР В.Меркулова на ім'я Л. Берії від 2 жовтня дізнаємося про прохання лемків включити їхню територію до складу Радянського Союзу. «Сьогодні до мене з'явилися два львівських громадянина Юрчакевич і Ромцьо, вихідці з Лемківщини. Вони заявили, що декілька днів тому до них нелегально перейшли з Лемківщини кілька селян, які від імені населення Лемківщини просили вжити заходи стосовно включення цієї області до складу Радянського Союзу. Юрчакевич і Ромцьо принесли копію заяви про це на ім'я Ради народних комісарів СРСР... Вважаю доцільним деяких з тих, хто перейшли кордон, завербувати і направити для відповідної роботи за кордон у Лемківщину» [28, с. 209 – 210].

Про настрої «страшеного пригнічення», що виникали в населення Закерзоння, котре спостерігало, як Червона армія повертається назад, за Буг, згадувала В. Василевська. «Для нас тоді, людей, відірваних від преси, радіо, нічого не помічаючих, окрім спаленої, зруйнованої землі, повної трупів, на яку безперервно падають бомби, прихід Червоної армії був просто звільненням від війни, жахів і німців» [44, с. 341].

8 жовтня начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс у розпорядженні політуправління Українського фронту роз'яснював: у зв'язку з відходом радянських військових частин до нового кордону з Німеччиною з'явилася багато біженців, котрі не бажають залишатися на території, яку займають гітлерівці, а тому їх слід пропускати на «нашу територію» до відходу Червоної армії. «Крім того, – наголошував він, – є група активістів – селян і робітників, які допомагали Червоній армії і які бояться залишатися на німецькій території. Біженців потрібно розмістити в наших селах і містах...Простежте, щоб не ображали наших біженців і не сплутали їх з тою буржуазією, яка під час польсько-

німецької війни заповонила усі дороги, намагаючись перебратися через кордон. Жодної агітації за відхід населення зі звільнюваної нами і займаної німцями території не допускайте» [37, арк. 16].

Дещо раніше той же Л. Мехліс нагадував своїм підлеглим активізувати роботу по підготовці Українських Народних Зборів: «Не чекаючи особливих директив, політоргани уже зараз повинні готуватися до цього важливого політичного акту. Потрібно забезпечити, щоб у складі Народних Зборів були надійні люди» [37, арк. 13].

До середини жовтня радянські війська відійшли до лінії нового кордону, який залишив поза межами УРСР, крім польських, ще й 15 тис. кв. км. українських етнічних територій Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини із 600 тисячами українців і стародавніми українськими містами Перемишлем, Ярославом, Сяноком, Холмом, Грубешовим тощо [20, с. 55].

14 жовтня С. Тимошенко видав наказ, де наголосив, що війська Українського фронту «визволили наших єдинокровних братів-трудящих Західної України від гноблення польськими панамі, капіталістами й осадниками... Розпалася штучно створена, побудована на гнобленні польська держава» [17, с. 51]. Відзначаючи героїзм бійців і офіцерів Червоної армії, він вказав також на випадки «мародерства, бралохольства, самочинних провокаційних розстрілів» [17, с. 51].

1 листопада 1939 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР «задовольнила прохання Народних Зборів Західної України і включила Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [1, с. 36]. Через два тижні – 14 листопада – позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР схвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР [21, с. 16 – 17].

У доповіді В. Молотова на сесії ВР СРСР зазначалося: внаслідок розпаду Польської держави до Радянського Союзу перейшла територія площею 196 тис. кв. км. з населенням близько 13 млн. осіб, з них українців – понад 7 млн., білорусів – понад 3 млн. поляків – понад 1 млн., євреїв – понад 1 млн. осіб (у тому числі Західна Україна площею 88 тис. кв. км. із населенням 8 млн. осіб) [25].

У черговій доповіді, проголошеній з нагоди 22-ї річниці Жовтневої революції, В. Молотов знову порушив проблему західних земель України. За його словами, тепер «український народ на всій території об'єднаний в одне ціле, нарешті прийшов час сказати: віднині Україна возз'єднана» [26].

16 листопада 1939 р. у Москві була підписана «Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Німеччини

про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла в сферу державних інтересів СРСР» [7, с. 300].

Обгрунтовуючи її появу, генерал-губернатор окупованої Польщі Г.Франк у своєму зверненні до українців, білорусів, русинів і росіян заявив: «Ця угода відповідає великій ідеї нашого фюрера, аби зібрати на батьківщині тих німців, які до того були розпорошені по світі, а також бажанню радянського лідера надати можливість слов'янським меншинам, пригнобленим колишньою Польщею, об'єднатися з їх землями. Ці наміри мають бути здійснені» [35, арк. 201]. Цікаво, що серед осіб німецького походження, переселених зі Східної Галичини і Волині, було близько 10 тис. українців [41, с. 153]. Натомість на Західну Україну прибуло 5 тис. лемків і 6 тис. українців Холмщини, здебільшого мало- і безземельних селян. 6 900 осіб мала прийняти Волинь. Однак, бракує даних, скільки в дійсності їх прибуло [41, с. 153, 165]. Як зазначив тодішній голова Українського центрального комітету в Кракові В.Кубійович, на «Лемківщині й Холмщині знайшлося досить багато охочих до виїзду до СРСР. Серед них були винятково прихильники комуністичного режиму; звичайно, це були малосвідомі з національного погляду селяни, їх тягнуло на схід до компактної української, чи пак руської, людності. З другого боку, вони інстинктивно боялися майоризації поляками тих окраїн, на яких дотепер жили; на їх рішення чимало впливала і польська агітація, і погрози (поширений вислів: «Не стане дерев, щоб вас вивішати»). Серед переселенців до СРСР були й багаті господарі, які залишили своє майно й землю, щоб лише з'єднатися з Руссю» [13, с. 182].

Як впливає з запису бесіди В. Потьомкіна з посланником Угорщини в Москві Ж. Криштовфі 22 листопада, останній передав йому вербальну ноту, в якій було повідомлення, що в Угорщині перебуває деяка кількість інтернованих військовиків з колишньої польської армії, за походженням українців. Вони просять дозволу повернутися на територію Західної України. Посланник звернувся з проханням «уважно поставитись до становища українців, інтернованих в Угорщині» [7, с. 327].

У свою чергу, з приходом Червоної армії на західноукраїнські землі, за даними В. Косика, від 20 до 30 тис. українців вирішили шукати притулок на захід від німецько-радянської демаркаційної лінії, аби уникнути переслідувань більшовицького режиму [11, с. 80]. Згідно даних польських дослідників, у 1939 – 1940 рр. близько 40 тис. українців перебралися до Генерального губернаторства [38, с. 264].

Таким чином, вступивши у злочинну змову з нацистською верхівкою, більшовицький режим розглядав Західну Україну як нове володіння імперії, зону безпеки на її західних кордонах, можливість якомога швидше покласти край ненависному йому національно-визвольному рухові українського населення. Гасла возз'єднання українських земель були використані при цьому як прикриття таких злочинних замірів.

Логіка «визвольного походу» вимагала об'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР. Їх приєднання здійснювалося силовими методами, всупереч міжнародному праву, хоча здобуття територіальної цілісності України об'єктивно відповідало інтересам і прагненням українського народу.

Німецько-радянський договір про дружбу і кордон завершив ліквідацію Польської держави, а фактично – її четвертий поділ. При цьому на німецькій стороні залишилися давні етнічні українські землі: Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина. Український народ став об'єктом змови Москви і Берліна, для яких його національні інтереси служили лише ширмою їхніх політичних намірів.

Джерела та література:

1. Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР. 31 октября – 2 ноября 1939. Стенографический отчет. – М., 1939. – 104 с.
2. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – М., 1947. – Т. 3. 1 января – 2 сентября 1945г. – 791 с.
3. Внешняя политика СССР: Сборник документов. – М., 1946. – Т. 4: 1935 – июнь 1941 г. – 647 с.
4. Вокруг пакта о ненападении (Документы о советско-германских отношениях 1939 г.) // Международная жизнь. – 1989. – № 9. – С. 90 – 123.
5. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба Сухопутных войск. 1939 – 1942 гг. / Ф. Гальдер. – М., 1968. – Т. 1. – 512 с.
6. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах (Статистическое исследование). – М., 1993. – 416 с.
7. Документы внешней политики. – М., 1992. – Т. XXII. – Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939. – 688 с.
8. Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1999. – 608 с.
9. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України (жовтень 1939) / В. Ковалюк // Архіви України. – 1991. – № 5 –6. – С. 88–91.

10. Кожин В. Великая война России / В. Кожин. – М., 2005. – 544 с.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні/ В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
12. Кровавый маршал Михаил Тухачевский. 1892 – 1937. – М., 1997. – 384 с.
13. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939 – 1941. Історія Українського Центрального Комітету/ В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – 664 с.
14. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу/ С. Кульчицький // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6 – 13.
15. Кульчицький С. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР/ С. Кульчицький// Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 121 – 139.
16. Ленин В. Отчет о политической деятельности ЦК РКП(б). 8 марта/ В. Ленин // Полное собрание сочинений. – Т. 43. – С. 7 – 33.
17. Литвин М., Науменко К. Сталін і Західна Україна. 1939 – 1941 рр./ М. Литвин, К. Науменко. – К., 2010. – 78 с.
18. Мельтюхов М. Советско-польская война/ М. Мельтюхов// Блицкриг в Европе, 1939 – 1941: Польша. – М., 2004. – С. 201 – 376.
19. Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939 – 1941 г.: Документы и материалы. – М., 2004. – 400 с.
20. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду/ І. Патриляк, М. Боровик. – К., 2010. – 590 с.
21. Позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. 13 – 14 листопада 1939 р. Стенографічний звіт. – К., 1940. – 70 с.
22. Правда. – 1939. – 19 сентября.
23. Правда. – 1939. – 23 сентября.
24. Правда. – 1939. – 30 сентября.
25. Правда. – 1939. – 1 ноября.
26. Правда. – 1939. – 7 ноября.
27. Правда. – 1939. – 25 декабря.
28. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – 1311 с.
29. Риббентроп И. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записи: Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп / И. Риббентроп. – Пер.с нем. – М., 1996. – 331 с.
30. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го/ В. Сергійчук. – К., 1999. – 128 с.
31. СССР – Германия. 1939 – 1941: Сборник документов. – М., 1989. – Т. 1: Документы и материалы о советско-германских отношениях с января по октябрь 1939. – М., 1989. – 126 с.
32. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007. – 1028 с.
33. Чубарьян А. Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 – июнь 1941 года/ А. Чубарьян. – М., 2008. – 476 с.

34. Чуев Ф. Молотов: Полудержавный властелин/ Ф. Чуев. – М., 1999. – 735 с.
35. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Ministerstwo informacji i dokumentacji, sygn. 35, 250 k.
36. Akten zur deutschen auswärtigen politik. 1918 – 1945. – Serie D. – Baden-Baden, 1956. – Bd. 7. – 581 s.
37. Centralne Archiwum Wojskowe, zespół VIII. 800. 3. – T. 3. Zarząd polityczny armii Czerwonej, 120 k.
38. Cieselski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim / S. Cieselski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. – Toruń, 2004. – 508 s.
39. Cygan K. Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939 / K. Cygan. – W-wa, 1990. – 180 s.
40. Grzelak Cz. Diennik sowieckiej agresji. Wrzesień/ Cz. Grzelak. – W-wa, 1994. – 251 s.
41. Hryciuk G. Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołuniu w latach 1939 – 1948// Pzemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931 – 1948/ G. Hryciuk. – Toruń, 2003. – 424 s.
42. Łoiek J. (Jerzewski L.) Agresja 17 wrzesnia 1939. Studium aspektów politycznych/ J. Łoiek. – W-wa, 1990. – 222 s.
43. Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona. Sowieckie zbrodnie wojenne i pczeciwi ludzkosci oraz zbrodnie ukraińskie / R. Szawłowski. – W-wa, 1995. – T. 1. – 520 s.
44. Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939–1944) // Archiwum ruchu robotniczego. – 1982. – T. VII. – S. 339 – 432.
45. Żurowski A. W walce z dwoma wrogami / A. Żurowski. – W-wa, 1994. – 200 s.